

อุปถัมภ์อีสาน : การจัดการของชุมชนเพื่อการท่องเที่ยว

ทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม

Painting Isan : Community Management for Buddhist and Culture Tourism

อดุลย์ หลานวงศ์,

พระมหาโยธิน โยธิโก และ พระภานุวัฒน์ จันทawatthano

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

Adun Lanwong,

Phramaha Yothin Yodhiko and Phra Panuwat Chuntawatthano

Mahachulalongkornrajavidyalaya University Khon Kaen Campus, Thailand

Corresponding Author, E-mail : Adun.lan@mcu.ac.th

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาเส้นทางและแหล่งท่องเที่ยวด้านพุทธศิลป์ประเภทอุปถัมภ์ 2) เพื่อศึกษาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการแหล่งท่องเที่ยวด้านพุทธศิลป์ และ 3) เพื่อวิเคราะห์การจัดการแบบมีส่วนร่วมของชุมชนและผลกระทบของการท่องเที่ยวที่มีต่อพุทธศิลป์ในภาคอีสาน เป็นศึกษาเชิงคุณภาพใช้การเก็บข้อมูลทั้งจากเอกสาร งานวิจัยและข้อมูลภาคสนามโดยกำหนดพื้นที่ในภาคอีสานตอนกลาง 3 จังหวัด ได้แก่ 1) ขอนแก่น จำนวน 4 วัด 2) มหาสารคาม จำนวน 4 วัด และร้อยเอ็ด จำนวน 4 วัด รวมทั้งสิ้น 12 วัด

ผลการวิจัยพบว่า เส้นทางท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม คือ เส้นทางภายในชุมชน และเส้นทางเชื่อมโยงระหว่างจังหวัด ไปยังแหล่งท่องเที่ยวในพื้นที่อีสานตอนกลางโดยเฉพาะแหล่งวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับพุทธศิลป์ประเภทอุปถัมภ์ ที่สร้างก่อนพุทธศักราช 2500 ซึ่งได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาแบบล้านช้างที่มีการผสมผสานกับคติความเชื่อแบบชาวบ้าน สำหรับเส้นทางแหล่งท่องเที่ยวด้านพุทธศิลป์พื้นที่อีสานตอนกลางที่เกี่ยวกับลัทธิถือว่ามีความโดดเด่นด้านอุปถัมภ์ที่มีความชัดเจนและมีความหลากหลาย สำหรับการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการแหล่งท่องเที่ยวด้านพุทธศิลป์ของวัดในภาคอีสานสามารถแบ่งออกเป็น 3 กลุ่มคือ 1) กลุ่มที่มีการจัดการแบบมีส่วนร่วมผ่านศูนย์การเรียนรู้ภูมิปัญญา 2) กลุ่มที่มีการจัดการร่วมของเครือข่าย และ 3) กลุ่มที่ยังขาดการจัดการอย่างเป็นรูปธรรม ส่วนผลกระทบการท่องเที่ยวที่มีต่อพุทธศิลป์ได้นำเสนอผลกระทบ 4 ด้านคือ 1) ผลกระทบเชิงการท่องเที่ยว 2) ผลกระทบด้านวัฒนธรรม 3) ผลกระทบเชิงวิถีชีวิต และ 4) ผลกระทบเชิงการมีส่วนร่วม/สามัคคีของชุมชน

คำสำคัญ: พุทธศิลป์; อุปถัมภ์; การจัดการแบบมีส่วนร่วมของชุมชน

Abstracts

The objectives of this research were : 1) to study the routes and tourist attraction in Buddhist art in the form of Painting Isan of temples in the northeastern region 2) to study of community participation in the management of Buddhist art tourism destinations of the northeastern temples. And 3) to analyze community participatory management and the impact of tourism on Buddhist art in Isan. This research is a qualitative study which using data collection from documents, and field data by defining the areas in the central northeastern region of 3 provinces, namely KhonKaen, 4 temples, 4 MahaSarakhm temples and 4 Roi Et temples, totaling 12 places.

The result of research found that Buddhism and cultural tourism routes can be divided into 2 parts, which are routes within the community, and the route connecting the province; and cultural sites in the central northeastern region, especially cultural sites that are related to Buddhist Painting, the point that is before the Buddhist era Year 1957 is considered to be influenced by Buddhism like Lan Chang, combined with folklore beliefs. For Buddhist art routes and sites in the central northeastern. There have many differences art of region. There are outstanding in the painting that is clear and diverse. As for community participation in the management of Buddhist art tourism sites of temples in the northeastern region, it can be divided into 3 groups: 1) Participatory learning groups through the Wisdom Learning Center. Joint management of the network and 3) groups that still lack concrete management. As for the impact of tourism on Buddhist art in Isan, this research presents 4 impacts which are tourism impact Cultural impact, impact of life style of people in the community; and the impact of participation / unity of the community

Keywords: Buddhist Art; Painting; Community Participation In The Management

บทนำ

วัดเป็นศาสนสถานในพุทธศาสนาเริ่มมีขึ้นครั้งแรกในประเทศอินเดียเพื่อเป็นที่ประดิษฐานสรีระเจตีย์ และเป็นที่พักของพระสงฆ์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2499 : 11-12) เมื่อศาสนาพุทธได้แพร่เข้ามาในดินแดนไทยจึงได้มีการสร้างวัดขึ้นด้วยเช่นเดียวกัน โดยปรับให้มีลักษณะที่เหมาะสมกับปัจจัยแวดล้อมและประโยชน์ใช้สอย ต่อมาพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นและการสร้างวัดได้กลายเป็นประเพณีนิยมที่กระทำสืบเนื่องกันมาทุกยุคทุกสมัย

วัดจึงเป็นสถาบันสำคัญทางพระพุทธศาสนาคู่กับสังคมไทยมาแต่โบราณกาล มีบทบาทสำคัญเป็นศาสนสถานอันเป็นศูนย์รวมของศรัทธา และมีบทบาทในการช่วยเหลือสังคมในด้านต่างๆ ได้แก่ เป็นสถานศึกษา ทั้งทางโลกและทางธรรม เป็นสถานพยาบาล เป็นที่พักโดยไม่เสียค่าใช้จ่าย เป็นโรงศาลช่วยตัดสินหรือไกล่เกลี่ย เป็นฌาปนสถาน เป็นที่พบปะสังสรรค์ของชุมชน และเป็นที่รวมพุทธศิลป์ เช่น สถาปัตยกรรม จิตรกรรม เป็นต้น (คุณ โทจันทร์, 2537 : 86-87) ตลอดถึงมีฐานะเป็นแหล่งประดิษฐาน มรดกทางศิลปวัฒนธรรมทั้งที่เป็นโบราณสถาน โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุ นอกจากนี้ วัดยังมีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาและวัฒนธรรม ซึ่งเป็นอีกบทบาทหนึ่งของวัดที่ปรากฏในปัจจุบัน

บทบาทของวัดเป็นสถานที่ท่องเที่ยว เริ่มมีปรากฏมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล ในคัมภีร์พระวินัยปิฎก เล่มที่ 1 มหาวิภังค์ เตรสกัณห์ ว่าด้วยอาบัติสังฆาทิเสส สิกขาบทที่ 2 มีเรื่องเล่าว่า พระพุทธเจ้าทรงประทับอยู่ที่พระเชตะวันมหาวิหาร กล่าวถึงวิหารของพระอุทายีว่า มีความงดงามและสะอาดเรียบร้อย มักมีผู้คนเดินทางมาชมวิหารเป็นอันมาก.....(วิ.มหา. (ไทย) 1/269/291-292) นับเป็นหลักฐานชิ้นสำคัญที่แสดงร่องรอยว่า วัดเริ่มมีบทบาทในฐานะเป็นสถานที่ท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา

วัดในประเทศไทยก็จัดได้ว่าเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญ ในอดีตพระมหากษัตริย์ผู้ขึ้นครองราชย์ในสมัยอยุธยา จะต้องเสด็จไปนมัสการศาสนสถานที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาในฐานะพุทธมามกะและเป็นองค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ยกตัวอย่างเช่น สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จไปนมัสการพระพุทธชินราช เมืองพิษณุโลก ใน พ.ศ. 2138 (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และ พระจักรพรรดิพงศ์ (จาต), 2507 : 301) และสมเด็จพระเจ้าปราสาททองเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาทที่เมืองสระบุรี ในปี พ.ศ. 2175 (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และ พระจักรพรรดิพงศ์ (จาต), 2507 : 413) จึงเป็นหลักฐานสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นในประเทศไทย

ในปัจจุบัน ประชาชนก็นิยมที่เดินทางไปนมัสการสิ่งศักดิ์สิทธิ์ยังศาสนสถานต่าง ๆ ด้วยถือว่าเป็นบุญเป็นกุศล เป็นสิริมงคลในชีวิต เป็นต้น รวมถึงไปทำบุญที่วัดในโอกาสต่าง ๆ และร่วมกันปฏิบัติกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน ซึ่งในภาคอีสานก็นับว่าเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญทางด้านการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม เพราะมีชุมชนเก่าแก่ที่ตั้งหลักแหล่งมานาน และเป็นแหล่งเมืองโบราณกระจายอยู่โดยทั่วไป (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2511 : 11) เป็นแหล่งท่องเที่ยวด้านพุทธศิลป์พื้นถิ่นที่มีสถาปัตยกรรมที่เก่าแก่หลายพื้นที่ เช่น พระธาตุ สิมอีสาน หอไตร หอระฆัง ศาลาการเปรียญ (หอแจก) เป็นต้น นอกจากนั้น ยังมีเอกลักษณ์ที่ปรากฏในสิมอีสาน คือ ฐานบัว (จิตรกรรมฝาผนัง) ซึ่งเป็นความโดดเด่นของสิมอีสานพุทธศิลป์พื้นถิ่น ฐานบัวโดยส่วนใหญ่จะปรากฏบนฝาผนังของสิมอีสานทั้งด้านในและด้านนอกของสิม สร้างขึ้นโดยช่างแต้มหรือจิตรกรผู้ที่มีความเชี่ยวชาญและมีความรู้ความสามารถ โดยส่วนใหญ่เป็นช่างแต้มชาวบ้านในท้องถิ่น ซึ่งวาดโดยใช้สีจากวัสดุที่หาได้ง่ายจากท้องถิ่นๆ ทำให้องค์ประกอบของฐานบัว การจัดวางถ่ายทอดออกมาอย่างเรียบง่ายและตรงไปตรงมาตามความเข้าใจของตนเอง ทำให้เป็นเอกลักษณ์ที่โดดเด่นของฐานบัวที่สามารถสื่อความเป็นอยู่ วิถีชีวิตและวัฒนธรรมประเพณีในอดีต ทำให้เห็นถึงภูมิปัญญาของช่างแต้มหรือจิตรกร อันเป็นมรดกอันทรงคุณค่าของท้องถิ่นอีสาน ควรค่าแก่การอนุรักษ์และการศึกษาภูมิปัญญาให้ชัดเจนอย่างแจ่มแจ้ง ควรค่าแก่การจัดการของชุมชนเพื่อการท่องเที่ยว

ดังนั้น คณะผู้วิจัยในฐานะเป็นหน่วยงานที่จัดการศึกษาและส่งเสริมการเรียนรู้ทางด้านพระพุทธศาสนา จึงมีความสนใจที่จะศึกษาการจัดการแบบมีส่วนร่วมของชุมชนเกี่ยวกับสิมและฐานบัวอีสาน ซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมอันจะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนาสังคม ภูมิปัญญาท้องถิ่นและวัฒนธรรม ต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

- 1 เพื่อศึกษาเส้นทางและแหล่งท่องเที่ยวด้านงานพุทธศิลป์ประเภทสถาปัตยกรรมของวัดในภาคอีสาน
- 2 เพื่อศึกษาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการแหล่งท่องเที่ยวด้านพุทธศิลป์ของวัดในภาคอีสาน
- 3 เพื่อวิเคราะห์การจัดการแบบมีส่วนร่วมของชุมชนและผลกระทบของการท่องเที่ยว ที่มีต่อพุทธศิลป์ในภาคอีสาน

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยเรื่อง สถาปัตยกรรมอีสาน: การจัดการของชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม เป็นการวิจัยโดยใช้วิธีวิจัยแบบผสมผสาน ดังมีรายละเอียดดังนี้

1. เป็นการศึกษาในเชิงเอกสาร (Documenty study) ทำการศึกษาและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารและหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับพระไตรปิฎก หนังสือ รายงานการวิจัย เอกสารแสดงความสัมพันธ์ที่แสดงให้เห็นแนวคิด หลักการ ความเป็นมาสถาปัตยกรรม องค์ความรู้เกี่ยวกับการจัดการของชุมชน และการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม

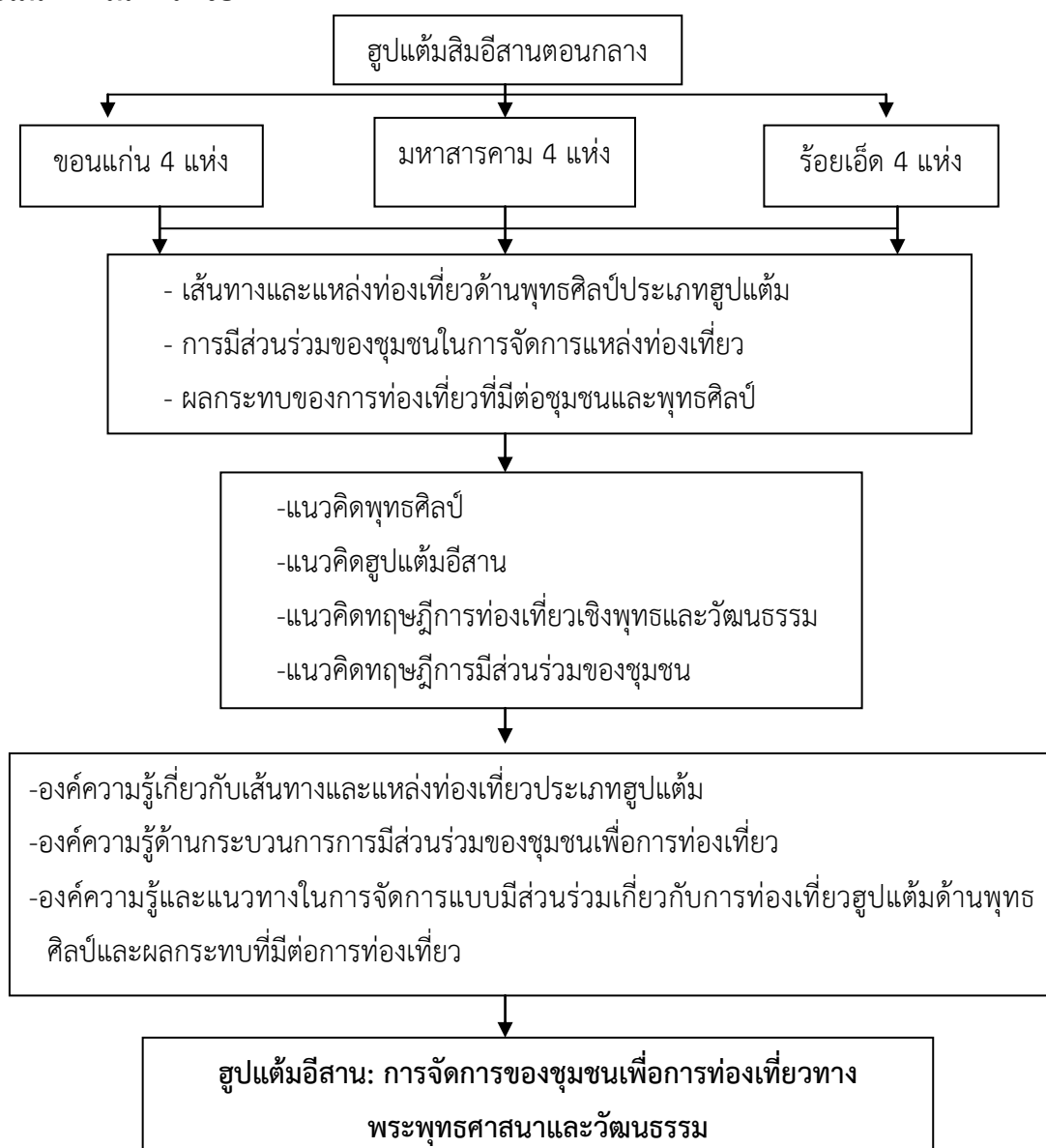
2. การศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เป็นการศึกษาในภาคสนาม (Field Study) โดยศึกษาและรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์ การประชุมกลุ่มย่อยจากกลุ่มเป้าหมาย จำนวน 6 กลุ่ม โดยการกำหนดกลุ่มเป้าหมายด้วยการสุ่มแบบเจาะจง (Purposive Sampling) ได้แก่ พระสังฆาธิการ นักวิชาการ ผู้นำชุมชน ประชาชนชาวบ้าน ผู้นำทางพิธีกรรม/ประชาชนทั่วไป และนักท่องเที่ยว โดยกำหนด 12 พื้นที่ใน 3 จังหวัด ได้แก่ 1. จังหวัดขอนแก่น 4 วัด ได้แก่ 1. วัดไชยศรี ตำบลสาวะถี อำเภอเมือง 2. วัดสนวนวาริพัฒนามาราม ตำบลหัวหนอง อำเภอบ้านไผ่ 3. วัดมัชฌิมาวิทยาราม ตำบลบ้านลาน อำเภอบ้านไผ่ 4. วัดสระบัวแก้ว ตำบลหนองเม็ก อำเภอหนองสองห้อง 2. จังหวัดมหาสารคาม 4 วัด ได้แก่ 1. วัดยางทวงวราราม ตำบลบ้านยาง อำเภอบรบือ 2. วัดโพธาราม ตำบลดงบัง อำเภอนาคู 3. วัดป่าเลไลย์ ตำบลดงบัง อำเภอนาคู 4. วัดตาลเรื่อ ตำบลเขาวไร่ อำเภอกุสุมาลย์ 3. จังหวัดร้อยเอ็ด 4 วัด ได้แก่ 1. วัดขอนแก่นเหนือ ตำบลขอนแก่น อำเภอเมือง 2. วัดกลางมิ่งเมือง ตำบลในเมือง อำเภอเมือง 3. วัดประตูลี้ ตำบลนิเวศน์ อำเภอธวัชบุรี 4. วัดไตรภูมิคณาจารย์ ตำบลหัวโตน อำเภอสุวรรณภูมิ

3. ศึกษาและรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์ การประชุมกลุ่มย่อยร่วมกับพระสงฆ์ ผู้นำชุมชน ประชาชน ประชาชนชาวบ้านและผู้นำประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับชุมชน และส่วนงานที่มีส่วนเกี่ยวข้อง โดยการสุ่มแบบเจาะจง (Purposive Sumpling) ตามความสำคัญ คือ เป็นสถาปัตยกรรมที่มีการแต้มหรือวาดก่อนพุทธศักราช 2500 เป็นสถาปัตยกรรมที่มีความสมบูรณ์ มีเรื่องราวพุทธประวัติ ชาดก วรรณกรรมท้องถิ่น ประเพณีวัฒนธรรม วิธีชีวิตความเป็นอยู่และภูมิปัญญาของคนในอดีต

4. วิเคราะห์แนวทางการอนุรักษ์และการจัดการเกี่ยวกับ สูปแต้มอีสานของชุมชนเพื่อการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม โดยมุ่งเน้นเพื่อให้สามารถใช้เป็นสถานที่หรือชุมชนที่มีประสิทธิภาพและแบบอย่างที่ดีในการจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม ให้กับสังคมและประเทศชาติได้

5. การนำเสนอผลการศึกษาวิจัย การนำเสนอข้อมูลจะอยู่ในลักษณะการพรรณนาความ (Descriptive Presentation) ประกอบภาพถ่าย และการพรรณนาความประกอบการบรรยายเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการเกี่ยวกับสูปแต้มของชุมชน เพื่อการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม เพื่อให้เห็นเป็นรูปแบบและกระบวนการจัดการท่องเที่ยวอีกประเภทหนึ่ง เพื่อนำไปสู่การอนุรักษ์และการประยุกต์ใช้ในระดับนโยบาย ชุมชน องค์กร และปัจเจกบุคคล

กรอบแนวคิดในการวิจัย

ผลการวิจัย

1) ศึกษาเส้นทางและแหล่งท่องเที่ยวด้านงานพุทธศิลป์ประเภทสถาปัตยกรรมของวัดในภาคอีสาน พบว่า เส้นทางพุทธศิลป์ หรือเส้นทางลี้มนในพื้นที่อีสานตอนกลางจะมีลักษณะที่เป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรมซึ่งมีความเชื่อมโยงถึงกันอย่างชัดเจน เช่น กลุ่มลี้มนในจังหวัดมหาสารคามจะมีลักษณะเป็นกลุ่มที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงกัน มีความห่างมากที่สุดในระยะประมาณ 20 กว่ากิโลเมตร หรือบางแห่งก็ห่างกันเพียงแค่ 1 กิโลเมตร เช่น ลี้มนวัดโพธารามและลี้มนวัดป่าเลไลยก์ เป็นต้น ปัจจุบันเส้นทางเหล่านี้มีความสะดวกสามารถจัดการท่องเที่ยวเกี่ยวกับพุทธศิลป์ ได้อย่างเหมาะสมเพียงภายใน 1 วันก็ได้ หรืออาจจะเชื่อมโยงกับการท่องเที่ยวในด้านวัฒนธรรมในพื้นที่ใกล้เคียงก็สามารถจัดเป็นแบบโฮมสเตย์ได้ภายใน 1 คืน 2 วัน ซึ่งเหมาะสำหรับนักท่องเที่ยวที่มีระยะเวลาจำกัดหรือสามารถท่องเที่ยวในช่วงวันหยุดสุดสัปดาห์ได้เช่นกัน

นอกจากนั้น แหล่งท่องเที่ยวด้านพุทธศิลป์ในพื้นที่อีสานตอนกลางที่เกี่ยวกับลี้มน ถือว่าทั้ง 12 แห่งมีความโดดเด่นที่ไม่ต่างกันมากนัก แต่ลี้มนบางแห่งอาจจะมีจุดเด่นในด้านภาพจิตรกรรมที่มีความชัดเจนและมีความหลากหลาย เช่น ลี้มนวัดยางทองวราราม ลี้มนวัดไชยศรี เป็นต้น ทั้งสองแห่งถือว่ามีจุดเด่นทั้งเหมือนกันและต่างกัน คือ ลักษณะของลี้มนวัดไชยศรีมีการเขียนภาพที่อัดเต็มพื้นที่ทั้งภายในและภายในลี้มน และทั้ง 4 ด้านไม่ว่าแม้แต่เหลี่ยมมุมของเสาหรือซอกหลืบ เป็นต้น ส่วนลี้มนวัดยางฯ มีลักษณะโครงสร้างไม้เนื้อแข็งกับปูนพื้นบ้าน ผนังทำจากดินเหนียวที่ได้จากเนินดินที่เป็นจอมปลวก เป็นต้น ส่วนจิตรกรรมฝาผนังนั้นก็มีความเหมือนและต่างกันตามที่กล่าวแล้ว แต่ทั้งหมดสามารถสรุปให้เห็นได้ว่า เรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับพุทธศิลป์ประเภทสถาปัตยกรรมในพื้นที่อีสานตอนกลางนั้น มีความเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ ชาดกหรือพระเจ้าสิบชาติ ชาดกนอกนิบาต ไตรภูมิ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีจิตรกรรมฝาผนังที่ไม่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาโดยตรงก็คือ เรื่องพระลัก พระลาม และรวมถึงจิตรกรรมฝาผนังที่เป็นวิถีชีวิตเชิงวัฒนธรรมของชุมชนนั้น ๆ อีกด้วย จึงเห็นว่า เส้นทางและแหล่งพุทธศิลป์ในพื้นที่อีสานตอนกลางมีลักษณะที่เป็นภูมิศาสตร์และภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่เชื่อมโยงกันอย่างชัดเจน

2) ศึกษาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการแหล่งท่องเที่ยวด้านพุทธศิลป์ของวัดในภาคอีสาน พบว่า การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการแหล่งท่องเที่ยวด้านพุทธศิลป์ของวัดในภาคอีสาน โดยแบ่งเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่

กลุ่มที่ 1 กลุ่มที่จัดการแบบมีส่วนร่วมผ่านศูนย์เรียนรู้ภูมิปัญญาอีสาน จะเห็นว่า กลุ่มนี้ประกอบด้วยลี้มนวัดโพธาราม และลี้มนวัดป่าเลไลยก์ ตำบลดงบัง อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งจิตรกรรมฝาผนังของลี้มนทั้งสองแห่งนี้ได้ถูกบริหารจัดการแบบศูนย์เรียนรู้ในชื่อ ศูนย์เรียนรู้ภูมิปัญญาอีสาน ซึ่งศูนย์เรียนรู้แห่งนี้ตั้งอยู่ที่วัดโพธาราม และได้ผนวกเอาจิตรกรรมของลี้มนทั้งสองแห่งมารวมกันไว้ที่ศูนย์ โดยมีคณะกรรมการบริหารจากภายในชุมชนทั้งบ้าน วัดและโรงเรียน ซึ่งได้ถอดบทเรียนจิตรกรรมฝาผนังออกมาเป็นกลุ่ม

เรื่องราวที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนัง ประวัติวัด ประวัติสม และประวัติผู้วาด รวมทั้งประวัติความเป็นมาของชุมชน โดยมีบทบาทและหน้าที่ในการให้ความรู้แก่กลุ่มที่เข้ามาศึกษา

กลุ่มที่ 2 กลุ่มที่มีการจัดการร่วมกับองค์กรทั้งภายในวัดและนอกชุมชน พบว่า กลุ่มนี้มีวัดไชยศรี บ้านสาวตี่ เท่านั้น ซึ่งสถานที่แห่งนี้ถือว่ามียอดและชุมชนพร้อมทั้งภาคีรับมีส่วนร่วมทั้งในการเผยแพร่และอนุรักษ์ผ่านกิจกรรมต่าง ๆ อย่างหลากหลายทั้งประเพณีที่เป็นฮีตคอง และประเพณีประดิษฐ์สร้าง โดยส่วนหนึ่งถูกโปรโมทผ่านเรื่องเล่า “สินไซ” เป็นสำคัญ ซึ่งมีจุดเด่นสำคัญคือ ฮูปแต้มปรากฏทั้งด้านนอกและด้านใน ด้านในเป็นเรื่องพุทธประวัติปฐมสมโพธิ ด้านนอกเป็นเรื่องสังข์ สินไซ เป็นภาพเขียนช่างแต้มพื้นบ้านแท้ นับเป็นศิลปะที่กลายเป็นเอกลักษณ์ของวัดไชยศรี โดยยังคงสภาพสมบูรณ์ ปัจจุบันโบสถ์แห่งนี้ยังใช้ประกอบพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา และในปี 2545 การท่องเที่ยวจังหวัดขอนแก่นได้ประกาศสัมพันธไมตรีให้ที่นี่เป็นแหล่งท่องเที่ยวประจำจังหวัด นอกจากนี้การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) สำนักงานขอนแก่น ได้นำเสนอประเพณีสงกรานต์โบราณในแบบวิถีเดิมแท้ที่เมืองขอนแก่น ณ บ้านสาวตี่ ซึ่ง ททท. ได้เห็นว่า นักท่องเที่ยวจะได้สัมผัสเสน่ห์วิถีวัฒนธรรมสไตล์ลี้กซึ่งใน “ประเพณีสงกรานต์วัดไชยศรี” ที่จัดขึ้นในระหว่างวันที่ 13-16 เมษายน ของทุกปี

กลุ่มที่ 3 กลุ่มที่กลุ่มสันทนาการจัดการอย่างเป็นรูปธรรม พบว่า กลุ่มนี้ประกอบด้วย สิมวัดตาล เรื่อง สิมวัดยางทวงวราราม สิมวัดประตูลัย สิมวัดขอนแก่นเหนือ สิมวัดกลางมิ่งเมือง สิมวัดไตรภูมิคณาจารย์ สิมวัดสนวนาวารัพัฒนาราม สิมวัดมัชฌิมาวิทยาราม และสิมวัดสระบัว กลุ่มนี้ถือว่า เป็นกลุ่มใหญ่ที่สะท้อนให้เห็นถึงปัญหาการจัดการแบบมีส่วนร่วมหรือในรูปแบบอื่นๆ เนื่องจากหลายสาเหตุทั้งในเรื่องของพื้นที่ วัดชุมชน และงบประมาณ เช่น พื้นที่สิมส่วนมากเป็นพื้นที่ประกาศเป็นโบราณสถานโดยกรมศิลปากร ซึ่งตามความเข้าใจของวัดและชุมชนนั้นจะเข้าไปเกี่ยวข้องไม่ได้ ยกเว้นจะได้รับอนุญาตจากกรมศิลปากรก่อน เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ชุมชนขาดการปฏิสัมพันธ์กับสิมอย่างต่อเนื่อง จะอย่างไรก็ตามบริเวณพื้นที่สิมบางแห่งก็ได้รับการปรับปรุงเพิ่มเติมเพื่อประโยชน์ในการใช้สอย โดยไม่มีผลกระทบต่อตัวสิม เช่น สิมวัดมัชฌิมาวิทยาราม ที่ทางวัดและชุมชนได้ร่วมมือกัน ปรับปรุงหลังคาปีกนกติดกระเบื้อง และฝ้าเพดานกันความร้อน จัดทำที่นั่งรอบอาคารโบสถ์ พร้อมกับติดกระเบื้องเซรามิกสมัยใหม่ ทำให้บรรยากาศภายในได้ขยายปีกนกของโบสถ์หลังเดิมนำนั่งทำกิจกรรมต่างๆ และที่สำคัญคือ ทางวัดได้ใช้พื้นที่นี้เป็นที่รองรับนักท่องเที่ยวหรือผู้มาทำบุญภายในวัด สะท้อนให้เห็นการจัดการให้สิมและบริเวณพื้นที่รอบๆ สิมที่มีกิจกรรมฝาผนังให้นักท่องเที่ยวได้เข้าชมหรือใช้พื้นที่ในการทำกิจกรรมอื่นๆ ไปด้วย แต่สิมบางแห่งมีการประชาสัมพันธ์ในเชิงการท่องเที่ยวแต่ในเชิงพื้นที่ก็ยังขาดการจัดการที่ดีและเหมาะสม จึงทำให้ผู้ที่เข้าไปเที่ยวชมขาดความประทับใจ และไม่สามารถสร้างแรงจูงใจในการท่องเที่ยวต่อไป หรือสิมบางแห่งดูเหมือนจะไม่มีมีความสำคัญสำหรับชุมชนหรือน้อยก้ำขาดการมีส่วนร่วมในการจัดการระหว่างวัดกับชุมชน ซึ่งสะท้อนให้เห็นได้จากคำกล่าวของชุมชนที่ว่า “ของเก่าโบราณ เจ้าอาวาสได้ยกให้กรมศิลป์ ชาวบ้านและชุมชนเฝ้าให้กรมศิลป์”

ถึงแม้สิมอีสานทั้งหมดจะเป็นพื้นที่แสดงให้เห็นถึงแหล่งพุทธศิลป์อย่างโดดเด่นเพียงไรก็ตาม พื้นที่หรือสิมหลายแห่งก็ยังคงตกอยู่ภายใต้กรอบแนวคิดที่ยังหยุดนิ่ง คือการจัดการจัดการอย่างเหมาะสมภายใต้นโยบายการท่องเที่ยวของรัฐในปัจจุบัน แต่ก็เห็นความพยายามของชุมชนหลายแห่งที่มีความพยายามจะนำภูมิปัญญาหรือสมบัติของชุมชนออกมาแสดงให้เห็นคนภายนอกได้รับรู้และเห็นพ้องต้องกันถึงความสำคัญของแหล่งพุทธศิลป์เหล่านี้กับคนภายในชุมชนผ่านทางสื่อออนไลน์ทั้งภาครัฐ เอกชน และชุมชนเอง แต่หลายแห่งก็ดูเหมือนต่างคนต่างทำ ขาดการมีส่วนร่วมในการจัดการอย่างเป็นรูปธรรมและขาดองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการขนาดงบประมาณ และยังขาดองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศิลป์หรือจิตรกรรมฝาผนังอีกด้วย

แต่ก็ยังมีสิมบางแห่งที่ยังสามารถ สร้างการมีส่วนร่วมกับชุมชนได้โดยการนำชุมชนและองค์กรภายนอกมาร่วมกันภายใน และได้นำประเพณีของชุมชนบางอย่างเข้ามามีส่วนร่วมในการแสดงให้เห็นถึงความสวยงามและความสำคัญของพุทธศิลป์ จะอย่างไรก็ตาม ถ้ามองในภาพรวมอาจสรุปได้ว่า สิมหรือพุทธศิลป์ในพื้นที่อีสานส่วนมากยังขาดการมีส่วนร่วมของทุกหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะในด้านการท่องเที่ยวอีกทั้งชุมชนและวัดยังขาดองค์ความรู้เกี่ยวกับการจัดการและองค์ความรู้เกี่ยวกับพุทธศิลป์ โดยงานวิจัยนี้ได้สะท้อนให้เห็นศักยภาพของการจัดการการท่องเที่ยวออกเป็น 3 กลุ่มตามที่กล่าวแล้ว

3) วิเคราะห์ผลกระทบของการจัดการแบบมีส่วนร่วมของชุมชนที่มีต่อการจัดการท่องเที่ยวพุทธศิลป์ในภาคอีสาน พบว่า ผลกระทบของการท่องเที่ยวที่มีต่อพุทธศิลป์ในภาคอีสานงานวิจัยนี้ได้นำเสนอผลกระทบ 2 ด้าน คือ ผลกระทบด้านการท่องเที่ยว และผลกระทบด้านวัฒนธรรม ผลกระทบในส่วนแรกจะเห็นว่าเป็นผลกระทบที่ชุมชนรวมทั้งหน่วยงานทั้งภายในและภายนอกชุมชนต้องการให้เกิดขึ้น แต่ผลกระทบด้านนี้ส่วนมากอาจสรุปได้ว่า เป็นผลกระทบเชิงการท่องเที่ยวประเภทเสริมสร้างคุณธรรมจริยธรรมสำหรับเยาวชนหรือนักเรียน การท่องเที่ยวเชิงทัศนศึกษาของนิสิต นักศึกษาหรือนักวิชาการเป็นหลัก ซึ่งถือว่าชุมชนอาจจะไม่มีส่วนได้อะไรมากนักจากการท่องเที่ยวดังกล่าว เป็นเพียงแต่ผู้ให้บริการเท่านั้น ส่วนผลกระทบด้านวัฒนธรรม มีทั้งด้านบวกและด้านที่ต้องพัฒนา กล่าวคือ ชุมชนบางแห่งได้ผนวกรวมการจัดประเพณีวัฒนธรรม เช่น สงกรานต์ และงานบุญต่างๆ โดยใช้พื้นที่สิมเพื่อนำเสนออัตลักษณ์ในด้านการท่องเที่ยว แต่ก็ยังถือว่ามีน้อย เพราะส่วนมากมองแบบแยกส่วนระหว่างชุมชนกับพื้นที่สิมออกจากกัน ส่วนผลกระทบด้านที่ต้องพัฒนานั้นเป็นผลที่เกิดขึ้นในเชิงวัฒนธรรมที่เป็นรูปธรรมที่นักท่องเที่ยว หรือแม้แต่ชุมชนที่อาจขาดองค์ความรู้ที่เหมาะสมในการเที่ยวชม อาจเป็นสาเหตุทำให้จิตรกรรมเหล่านั้นเสียหายได้

อภิปรายผลการวิจัย

จากผลการศึกษาสรุปได้ดังนี้ : การมีส่วนร่วมของชุมชนและการจัดการการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม สามารถนำผลการศึกษาดังกล่าวมาอภิปรายผ่านแนวคิด ทฤษฎีที่ใช้ในการวิจัยได้ดังนี้

ผลการศึกษาจิตรกรรมฝาผนังในพื้นที่อีสานตอนกลาง สามารถวิเคราะห์ผ่านแนวคิดพุทธศิลป์ได้ โดยจัดจิตรกรรมฝาผนังอยู่ในประเภทจิตรกรรม (Painting) ซึ่งหมายถึง ภาพวาดด้วยสีหรือภาพวาดระบายสี ภาพที่วาดนั้นอาจจะเหมือนจริงตามธรรมชาติหรือจิตรกรคิดประดิษฐ์สร้างสรรค์ขึ้นใหม่ อาจจะระบายสีให้เหมือนจริงหรือกำหนดสีขึ้นใหม่ตามความรู้สึกนึกคิดและจินตนาการของผู้วาด อีกส่วนหนึ่งคือในด้านสถาปัตยกรรมที่หมายถึงอาคารประเภทโบสถ์หรือวิหาร ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดพุทธศิลป์แล้ว ยังสะท้อนให้เห็นคุณค่าของพุทธศิลป์ได้หลายด้าน เช่น ด้านจิตรกรรม ที่สมชาติ มณีโชติ ได้กล่าวไว้ว่า คุณค่าด้านพุทธศิลป์ถือว่าการยกย่องเชิดชูศาสนา และวรรณคดี นอกจากนี้ยังเป็นเครื่องประดับตกแต่งความสวยงามของอาคาร รวมถึงเป็นการแสดงออกซึ่งฝีมือและอารมณ์ของศิลปินโบราณ การถ่ายทอดองค์ความรู้ ความศรัทธาที่ชุมชนและผู้เขียนได้ถ่ายทอดลงบนฝาผนัง (สมชาติ มณีโชติ, 2529: 22-25)

แต่เป็นที่สังเกตว่า จิตรกรรมฝาผนังในพื้นที่อีสานตอนกลางนั้น ไม่มีเฉพาะจิตรกรรมฝาผนังที่เกี่ยวข้องพุทธศิลป์เท่านั้น เพราะแนวคิดพุทธศิลป์ที่ได้พบพบในงานวิจัยนี้ หมายถึงเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าหรือเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา แต่จากการศึกษาเชิงพื้นที่ทำให้พบว่า จิตรกรรมฝาผนังที่ปรากฏบนผนังนั้น มีจิตรกรรมอื่นๆ ที่ไม่สัมพันธ์หรือเกี่ยวเนื่องหรือเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาหรือพระพุทธเจ้าทั้งโดยตรงและโดยอ้อม เช่น จิตรกรรมฝาผนังที่เกี่ยวกับวิถีชีวิต หรือคติความเชื่อแบบพราหมณ์ รวมทั้งแนวคิดเรื่องเพศที่ถูกแสดงออกทางจิตรกรรมฝาผนังเชิงสังวาสระหว่างชายกับหญิง

สำหรับแนวคิดอุปถัมภ์อีสานนั้น ส่วนมากจะพบบนฝาผนังสิม วิหาร และหอแจกเป็นหลักฐาน อุปถัมภ์จัดเป็นจิตรกรรมที่รับใช้ศาสนา จากแนวคิดดังกล่าวถือว่ามีความสอดคล้องกับผลการวิจัยที่พบในพื้นที่อีสานตอนกลาง ซึ่งอุปถัมภ์ส่วนมากจะมีความเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนาเป็นหลัก แต่ถ้าวิเคราะห์ในด้านกรรมวิธีการเขียนของช่างวาด จะพบว่า อุปถัมภ์จิตรกรรมฝาผนังในพื้นที่อีสานตอนกลาง ส่วนมากจะใช้สีจากธรรมชาติ โดยได้สีที่ได้ในท้องถิ่นนั้น ๆ แต่เมื่อวิเคราะห์จากช่างวาดหรือจิตรกรผู้วาดภาพจิตรกรรมแล้ว ในพื้นที่อีสานตอนกลางถือว่า อุปถัมภ์หรือจิตรกรรมฝาผนังสิม เป็นผลงานของช่างพื้นบ้านแท้ ซึ่งยังไม่ได้รับเอาอิทธิพลจากช่างหลวงแต่อย่างใด และผลการวิจัยนี้สามารถยืนยันจากผลการวิจัยของบุรินทร์ เปล่งดีสกุล ที่พบว่า พัฒนาการการเขียนจิตรกรรมฝาผนังตั้งแต่ก่อนปี พ.ศ. 2400 จนถึงจิตรกรรมฝาผนังที่สร้างก่อนปี พ.ศ. 2500 ส่วนใหญ่มีการจัดวางองค์ประกอบยังไม่เคร่งครัด เพราะช่างเขียนจะถ่ายทอดผลงานออกมาอย่างเรียบง่ายตามความเข้าใจของตนโดยไม่คำนึงถึงกฎเกณฑ์ตามหลักองค์ประกอบทางศิลปะ ผลงานจึงปรากฏอย่างอิสระ เป็นแบบพื้นบ้าน และสีที่ใช้เป็นสีแบบธรรมชาติ (บุรินทร์ เปล่งดีสกุล, 2554: 84-113)

ส่วนแนวคิดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมนั้น อาจแยกได้ 2 ส่วน คือ การท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาหรือเชิงพุทธ และการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม สำหรับแนวคิดแรกนั้น จากผลการวิจัยที่พบ อาจจะยังไม่สามารถกล่าวได้ว่า อุปถัมภ์หรือจิตรกรรมฝาผนังในพื้นที่อีสานตอนกลางนั้นมีความสอดคล้องกับแนวคิดนี้มากนัก เพราะในงานวิจัยนี้ ได้นิยามแนวคิดการท่องเที่ยวเชิงพุทธว่า การเดินทางสู่สถานที่ตั้งของวัดเพื่อศึกษาธรรมะและบริบททางศาสนาที่เกี่ยวข้องทั้งเพื่อการพักผ่อนหย่อนใจ เพื่อ

การศึกษาและการชื่นชมความงามทางวัฒนธรรม เมื่อวิเคราะห์วัตถุประสงค์ของการท่องเที่ยวเชิงพุทธตามที่สุทธิชัย อาภากร ที่ได้กล่าวไว้ว่า หมายถึงการเดินทางเพื่อการศึกษา เรียนรู้และปฏิบัติในแนวทางที่ถูกต้องตามหลักของพุทธศาสนา เพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตและจิตใจ (พระสุธีรัตนบัณฑิต และคณะ, 2559: 7-24) ก็อาจกล่าวได้ว่า การท่องเที่ยวเชิงพุทธ ที่มี “สึม” ในพื้นที่อีสานตอนกลางเป็น จุดหมายปลายทางนั้นจะยังไม่สอดคล้องกันมากนัก ถึงแม้สึมจะเป็นอาคารหรือสถาปัตยกรรมทางพระพุทธศาสนาก็ตาม อย่างไรก็ตาม จากผลการศึกษาในเชิงพื้นที่อีสานตอนกลาง ทำให้พบว่า การท่องเที่ยวที่มีความเชื่อมโยงกับสึมในปัจจุบัน จะแสดงออกด้านการท่องเที่ยวในเชิงคุณธรรมจริยธรรมอย่างโดดเด่น โดยมีเป้าหมายที่นักเรียน นิสิต นักศึกษา เป็นสำคัญ ทั้งนี้อาจสืบเนื่องมาจากอุปถัมภ์หรือภาพจิตรกรรมฝาผนังสึมมีการสะท้อนให้เห็นถึงระบบคุณธรรมจริยธรรมเชิงประจักษ์ เช่น ภาพนรก สวรรค์ การหาบช้างชาแมว ตามคติความเชื่อของชุมชน เป็นต้น จึงเหมาะสมที่จะเป็นสื่อให้คนในยุคปัจจุบัน

มีข้อสังเกตคือ การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมมีความหมายรวมไปถึงการท่องเที่ยวอื่น ๆ ด้วย เช่น การท่องเที่ยวเชิงศาสนา (Religious tourism) การท่องเที่ยวเชิงจิตวิญญาณ (Spiritual tourism) เป็นต้น หรืออาจรวมถึงการท่องเที่ยวเชิงจาริกแสวงบุญ ทั้งของชาวพุทธ ฮินดู คริสต์ และมุสลิม เป็นต้น ซึ่งแนวคิดการท่องเที่ยวกลุ่มนี้ฉลอง พันธุ์จันทร์ ได้กล่าวเชิงสรุปไว้ว่า การท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นจากศรัทธาหรือเหตุผลทางศาสนา ที่เกี่ยวข้องกับการค้นหาประโยชน์ทางจิตวิญญาณด้วยความตั้งใจซึ่งพ้องกับกิจกรรมการฝึกปฏิบัติหรือประเพณีทางศาสนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ก่อให้เกิดการพัฒนาตนเองทั้งร่างกายและจิตใจ ทั้งภายในและภายนอกสภาพแวดล้อมเดิมของตนเอง ถือว่า เป็นการท่องเที่ยวเชิงจิตวิญญาณ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม (ฉลอง พันธุ์จันทร์, 2561: 379-397) จะเห็นว่า แนวคิดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมมีเนื้อหาและความหมายที่ครอบคลุมผลการศึกษาเรื่องอุปถัมภ์หรือจิตรกรรมฝาผนังในพื้นที่อีสานตอนกลางมากกว่าการท่องเที่ยวเชิงพุทธ

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย หน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้อง เช่น กระทรวงวัฒนธรรม กรมศิลปากร กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติทุกระดับ ควรมีนโยบายในการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมกลุ่มนี้ โดยเฉพาะ โดยให้การสนับสนุนทั้งบุคลากร งบประมาณ การสร้างองค์ความรู้ร่วมกับสถาบันการศึกษาอย่างชัดเจน ให้สอดคล้องกับยุทธศาสตร์การพัฒนาพื้นที่ในภาคอีสานตอนกลาง ซึ่งจะเป็นตัวเชื่อมโยงในการสนับสนุนการท่องเที่ยวสู่ระดับภาคและภูมิภาคอื่นๆ

2. ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติการ 1) หน่วยงาน องค์การทุกภาคส่วนในพื้นที่ เช่น อบต. โรงเรียน ชุมชน และวัดเป็นต้น ควรนำทรัพยากรทางศาสนา โดยเฉพาะสึม ไปร่วมกันในการบริหารจัดการแบบมีส่วนร่วม ทั้งในเรื่องของการดูแลระบบภูมิทัศน์ การจัดการองค์ความรู้ การอนุรักษ์ฟื้นฟู การประชาสัมพันธ์เชิงการท่องเที่ยว ผ่านสื่อต่าง ๆ อย่างเป็นระบบ 2) โรงเรียนในพื้นที่ทุกระดับโดยเฉพาะโรงเรียนระดับมัธยม ควรมี

การนำเสนอที่เกี่ยวข้องกับสื่อบริบทช่วยเสริมในการเรียนการสอนในกลุ่มของสังคม ศาสนาและวัฒนธรรม ซึ่งอาจจะออกแบบเป็นบทเรียนภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ช่วยส่งเสริมศีลธรรม คุณธรรม จริยธรรม และวัฒนธรรม โดยความร่วมมือกับสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาในพื้นที่

3. ข้อเสนอแนะในการวิจัย ควรมีการร่วมมือการในการทำวิจัยเชิงบูรณาการองค์ความรู้ในทุกด้าน โดยสถาบันการศึกษาร่วมกับชุมชนในประเด็นการพัฒนา รูปแบบและผลิตภัณฑ์ภูมิปัญญาอุปถัมภ์หรือกิจกรรมฝาผนังเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว

เอกสารอ้างอิง

- คุณ โทชนธ์. (2537). *พระพุทธศาสนากับชีวิตประจำวัน*. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์.
- ฉลอง พันธุ์จันทร์. (2561). รูปแบบการจัดการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม. *วารสารวิชาการ ร่มยสาร*, 16 (ฉบับพิเศษ), 379-397.
- บุรินทร์ เปล่งดีสกุล. (2554). พัฒนาการของกิจกรรมฝาผนังอีสานกรณีศึกษาจังหวัดขอนแก่น จังหวัดมหาสารคามและจังหวัดร้อยเอ็ด. *วารสารศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น*, 3 (1), 84-113.
- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และ พระจักรพรรดิพงศ์ (จาด). (2507). *พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา*. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา.
- พระสุธีรัตนบัณฑิต และคณะ (2559). ยุทธศาสตร์การท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมของไทยและอาเซียน. *วารสาร มจร พุทธปัญญาปริทรรศน์*, 1 (3), 7-24.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2511). *โบราณวัตถุสถานในลุ่มน้ำชี ประวัติและโบราณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ*. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.พ.
- สมชาติ มณีโชติ. (2529). *จิตรกรรมไทย*. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2499). *มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทยและพระพุทธรูปสมัยต่างๆ ในประเทศไทย*. พระนคร : ศิลปาคร.